

פרופ' יהודה לרמן אהוביה גורן

גיל מינימאלי לתחילת עבודה בראי החוק וההלכה

מבוא

חוק עבודת הנוער מ-1953 ותקנותיו מ-1954 בא להבטיח את התנאים הדרושים להתפתחותו הגופנית והרוחנית של הנער העובד. החוק חל על כל נער ונערה שטרם מלאו להם 18 שנה העובדים בתעשייה, במלאכה, בחקלאות, במסחר, בשירותים ובכל עבודה אחרת. חוק זה מבטא את הגישה המודרנית שבאה להגן על הנוער מפני יציאה מוקדמת מדי למעגל העבודה ומניעת חשיפה לנזקים גופניים, נפשיים ורווחתיים כתוצאה מכך. אחד העקרונות החשובים שנקבעו בחוק זה הוא קביעת גיל שלמטה ממנו אסורה העבודה על בני נוער. חלק חשוב בהתפתחותה של האוכלוסייה הצעירה עד ליציאתה למעגל העבודה הוא השתלבותה במערכת חינוך והשכלה. לצורך כך נחקק חוק לימוד חובה ב-1949 שעל פיו המדינה מחויבת לספק לכל ילד בישראל חינוך.

ספרות המשפט העברי עוסקת אף היא בקביעת חובת ההורים לפרנסת ילדיהם עד יציאתם לגיל העבודה וכן בגיל מינימאלי להתחלת עבודה כשוליה אצל בעלי מלאכה ברכישת ידע מקצועי וכשכירים במוסדות הקהילות היהודיות או כעצמאים וספקי שירותים לקהילות או מחוצה לה.

מטרת מאמר זה לסקור היבטים הקשורים בגיל המינימאלי שנקבע לעיסוקים שונים על פי החקיקה המודרנית בישראל ועל פי המשפט העברי, תוך השוואה לחקיקה בדתות אחרות.

חוק עבודת הנוער – סקירה כללית

חוק עבודת הנוער מ-1953 קבע הוראות להגנת הנוער העובד על מנת להבטיח את "התפתחותו הגופנית, הרוחנית והמקצועית של הנער העובד"¹. לצורך זה נקבעו בחוק הלכות בענייני גיל העבודה ועבודות אסורות, בדיקות רפואיות, הדרכה למקצוע ושעות עבודה ומנוחה. החוק חל על כל מי שעדיין לא מלאו לו שמונה עשרה שנה (נער) ולעניין הוראות מסוימות החוק מבדיל בין מי שלמטה מגיל שש עשרה (ילד) ובין מי שהוא בין שש עשרה לשמונה עשרה (צעיר). על פי החוק הגיל שלמטה ממנו אסורה העבודה נקבע ל-15

1. דברי הסבר להצעות חוק עבודת הנוער, **רשומות**, הצעות חוק 128: כ"א בתמוז תשי"ב, 14.7.52.

שנה. בדברי ההסבר לחוק נקבע כי ניתן להתיר עבודה בגיל נמוך יותר, למען האמנות, אם הובטחו התנאים להתפתחותו הגופנית והמוסרית של הילד. על פי החוק ישנן עבודות שבהן אין להעביד נער בין בדרך כלל ובין עד גיל מסוים. בדברי ההסבר מודגש כי תנאי מוקדם לשמירה על התפתחותו הגופנית של הנער הוא שלא יעבוד בעבודה שאינה מתאימה לו מבחינת הבריאות. על כן נקבעו הסדרים לביצוע בדיקת הנער העובד וקבלת אישור התאמתו מבחינת הבריאות לעבודתו. החוק מגביל את מספר שעות העבודה ביום ובשבוע שבהם אפשר להעסיק את הנער העובד.

חוק לימוד חובה – סקירה כללית

חוק לימוד חובה שהיה אחד החוקים הראשונים שנחקקו בכנסת הראשונה ב-1949 מאסדר קיומה של מערכת לימודי חובה עד לגיל מסוים. בהתאם לחוק, לימוד חובה יקיף כל ילד וכל נער. בדברי ההסבר להצעת חוק לימוד חובה תש"ט-1949 נאמר שהחוק המוצע בא להנהיג במדינה לימוד חובה ולימוד חינוך בשטח החינוך היסודי. המונח "חינוך יסודי" הוגדר בחוק המקורי כלימוד של שמונה שנות לימודים המיועד לילדים בגילאים מ-6 ועד 13 ועד בכלל². בשנת 1968 כאשר הוחלט על הנהגת רפורמה במערכת החינוך, והוקמו חטיבות הביניים, הוארכה תקופת לימוד החובה עד סיום כתה ט', ובשלב מאוחר יותר הוארכה תקופה זו עד לסיום כתה י'. ביולי 2007 אישרה הכנסת את הארכתה של תקופת לימוד חובה עד לסיום כתה י"ב. מכאן משמעותו המעשית של החוק שכל הילדים בגילאי גן חובה, חינוך יסודי, חטיבות ביניים ועד כתה יב' חייבים ללמוד במוסד חינוכי מוכר.

גיל התחלת עבודה במשפט העברי

בהתאם לאמור לעיל הרי שעל פי חוק עבודת הנוער תשי"ג-1953 הגיל המינימאלי להתחלת עבודה לא יפחת מ-15 שנים. גם במקורות המשפט העברי נמצא התייחסות לגיל המינימאלי להתחלת עבודה של בעלי מקצוע ועובדים שונים.

עבודת הלוויים והכוהנים במשכן ובבית המקדש

שני תפקידים היו ללוויים במקדש: תפקידי שמירה ותפקידי שירה ונגינה. תפקידי הלוויים במשכן במהלך המסע במדבר כללו גם את עבודת המשא של המשכן וכליו. מכאן שבמהלך המסע במדבר נדרש מהלוויים מאמץ פיזי שלא נדרש מהם בעת עבודתם במשכן שילה או בבית המקדש. בספר במדבר, פרק ד', ג, מנו את הלוויים הראויים לעבודה מגיל שלשים עד חמישים, "מבן שלשים שנה ומעלה עד בן חמישים שנה כל בא לצבא לעשות

2. רשומות. הצעות חוק. י"ד בתמוז תש"ט, 11.7.49.

מלאכה באהל מועד". בפרק ח' כד נאמר: "זאת אשר ללוויים מבין חמש ועשרים שנה ומעלה יבוא לצבא צבא בעבודת אהל מועד". הלוויים גויסו לעבודת הקודש בגיל 25 בו החלה תקופת ההכשרה שלהם שנמשכה חמש שנים ובגיל שלושים החל הלוי לעבוד את עבודתו המעשית. רש"י בפירושו בחומש (במדבר ח, כד) סובר שבמשכן שהיה במדבר, הגיל המינימאלי והמקסימאלי לעבודה נקבע לצורך עבודת המשא. אך לשורר ולשמש כשומרים הם כשרים ללא מגבלת גיל. על פי דברי הימים-א (כג, כד-כז) דוד המלך הכניס שינוי בדיון זה וקבע את גיל 20 כגיל מינימאלי להתחלת עבודה, "מבין עשרים שנה ומעלה, כי אמר דוד הניח ה' אלוקי ישראל לעמו וישכון בירושלים עד לעולם, וגם ללוויים אין לשאת את המשכן ואת כליו לעבודתו". שינוי גיל הגיוס של הלוויים הוא תוצאה של בנית המקדש בירושלים. כל עוד היה המשכן נודד החלו הלוויים בעבודתם בגיל 25 כמתלמידים ובאופן מעשי בגיל 30 כי העבודה הפיזית הקשה של נשיאת כלי המשכן הייתה מוטלת עליהם. לאחר שנבנה המקדש בירושלים ואין חובה ללוויים לשאת המשכן וכל כליו אפשר היה להוריד את גיל ההכשרה של הלוויים ולגייסם לעבודת המקדש בגיל עשרים³. כך גם מצאנו בעזרא (ג, ה) עם בנית היסודות לבית המקדש השני בו גויסו לעבודה לויים מגיל עשרים, "ויעמידו את הלוויים מבין עשרים שנה ומעלה לנצח על מלאכת בית ה".

הורדת הגיל המינימאלי לתחילת עבודת הלוויים בבית המקדש עולה גם מדברי התפארת יעקב שסובר על פי הברייתא שמובאת במסכת חולין (כד, ב) כי מגבלת הגיל המחייבת היא רק עם סיום עבודת הלוויים בגיל חמישים. לדעת התפארת יעקב, מגיל שלושים, חייב הלוי לעבוד בעל כורחו ועד לגיל זה אינו מחויב לעבוד, אבל הוא כשר לעבודה⁴.

מהאמור לעיל עולה כי הגיל המינימאלי לעבודת הלוויים במשכן במדבר היה שלושים שנה באופן מעשי ועשרים וחמש לצורך לימוד המקצוע. בהמשך, עם הירידה בצורך בעבודה פיזית, הורד הגיל המינימאלי לתחילת העבודה לעשרים שנה. לא צוין גיל מינימאלי לשורר ולשמש כשומרים בשערי המשכן והמקדש.

התורה קובעת כי לכוהנים תפקיד עיקרי בבית המקדש – הקרבת קורבנות⁵. העבודות של הכוהנים במקדש כוללות בין השאר, זריקת דם הקרבנות על המזבח, העלאת בשר הקרבנות למזבח, הדלקת הנרות במנורה, תקיעה בחצוצרות, הקטרת קטורת ודישון המזבח. הכוהנים שימשו גם כשומרים של המקדש מבפנים לעומת הלוויים ששמרו על המקדש מבחוץ.

3. י' איזנברג. **עבודת הלוויים במקדש**. מכללת הרצוג. לימודי יהדות ורוח.

4. מסכת חולין דף כד עמוד ב מהדורת שוטנשטיין הערה 23.

5. רמב"ם, הלכות כלי המקדש ד, א.

במסכת חולין (כד, א) דנה הגמרא בביאור המשנה שמחלקת בין התנאים לכשירות הכוהנים לעבודתם, לבין התנאים לכשירות הלוויים לעבודתם. על פי הדיון בגמרא, שנים פוסלות בלוויים כפי שתיארנו לעיל אך שנים אינם פוסלות בכוהנים. בדף כד, ב, מובאת ברייתא המורה ממתי כשיר הכהן לעבודה. על פי מקור זה "מי שנתמלא זקנו, ראוי להיעשות שליח הציבור, ולירד לפני התיבה ולישא את כפיו. מאימתי כשר לעבודה משיביא שתי שערות. רבי אומר: אומר אני עד שיהא בן עשרים. א"ר חסדא מ"ט דרבי, דכתיב: "ויעמידו את הלויים מבן עשרים שנה ומעלה לנצח על מלאכת בית ה'." על פי מקור זה הכוהנים כשרים לעבודתם משיביאו שתי שערות ונעשו גדולים כשלפי שיטת רבי הכוהנים כשרים לעבודתם רק משימלאו להם 20 שנה. לפי ברייתא נוספת שמובאת בדף כד, ב הכהן כשר לעבודה משיביא שתי שערות ונעשה גדול. אך אף אם הפך לגדול "אחיו הכהנים אינם מניחין אותו לעבוד עד שיהא בן עשרים שנה". מכאן שהגיל המינימאלי לעבודת הכהן בבית המקדש נע מהגיל שבו נעשה גדול (הביא שתי שערות) לפי שיטה אחת, ועד גיל עשרים שנה לפי שיטה שניה.

הסמכה לרבנות ודיינות

אחד מן התפקידים בהם נידונה תדיר שאלת הגבלת הגיל לקבלת תפקיד היא שאלת 'הסמיכה' או 'היתר ההוראה'. למושג הסמיכה שמקורו כבר בימי התנאים גלגולים רבים. על אף שהסמיכה הרשמית פסקה משלב מסוים, המשיכו החכמים לקבוע תקנים מסויימים לדמויות שיכולות להורות הלכה ולפסוק בבעיות השעה⁶. חכמים הגבילו את כוחם של רבנים צעירים, או לא שלא למדו דיים, לפסוק ולסדר גיטין⁷.

בתלמוד הבבלי (עבודה זרה יט, ב) אמר רבי אבא אמר רב הונא אמר רב, מאי דכתיב: כי רבים חללים הפילה? זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, ועצומים כל הרוגיה – זה תלמיד שהגיע להוראה ואינו מורה. ועד כמה? עד מ' שנין. והא רבא אורי! התם בשוין. (ע"י, ב) הגמרא קובעת את גיל ההוראה לארבעים, אולם בעקבות קושיא מסייגת הגמרא את ההוראה הזו. הסתייגות זו (איך שתפורש) היא אולי הסיבה שלא מצינו את מימרת הגמרא הזו נוהגת בפועל בכל מקום. התייחסות מקבילה בתלמוד הירושלמי: (סנהדרין פ"ד ה"ז) דרבי אבהו בשם רבי יוחנן פחות מבן עשרים ולא הביא שתי שערות כשר לדון. כלומר גיל הדיינות יכול להיות אפילו מתחת לגיל עשרים. הרי"ף⁸ אמנם פוסק להלכה את הדין הראשוני של הבבלי ללא הסתייגות,

6. זאב פלק סמיכה וסמכות, סיני נח תשכ"ו, יעקב בילדשטיין, היתר הוראה במשנת הרמב"ם.

7. לדוגמא: שו"ת מהר"י וויל קכת.

8. דפי הריף ע"ז ה.

אולם הרמב"ם⁹ פוסק להלכה שהפרמטר היחיד הוא חוכמה ודעת. רבינו ירוחם¹⁰ הביא את דברי האומרים י"ח שנים ופסק להלכה את דברי הירושלמי, שדי בי"ג שנים. מדברי הטור (חושן משפט הלכות דיינים סימן ז סעיף ג) ניתן להבין שפוסק בן י"ג יכול לדון, והכל תלוי בחכמתו, ובכך הוא ממשיך את המסורת האשכנזית של רבינו ירוחם. השו"ע (שם) מביא בדבריו את האפשרויות של י"ג וי"ח שנים, ולא מזכיר את הגבלת הגיל לארבעים. אמנם ה'תומים' (שם) מעמיד את דברי השו"ע במקרה של צורך בדיעבד אולם רבים מן האחרונים לא העירו כמותו. בעל המשכנות יעקב (סימן ה') כתב שאמנם הלכה שכן י"ח יכול לדון, אולם הגביל את הדבר למינוי זמני, רק גיל עשרים יכול להביא למינוי קבוע. בתשובות שבו"י (חלק א קמ) חילק בין ישיבה בהרכב של שלושה, שם הלכה כדברי השו"ע, לבין מצב של הרכב בן דיון אחד, שם חזר הדבר לדין הבבלי, גיל ארבעים.

כותב בעל ספר ספרי שיערי הוראה (שער ו' ע' קח): "... אלא הביאור דעד מ' שנים חז"ל קבעו שאע"פ שברור לו הדין, מ"מ זה עדיין מצב שצריך לחשוש, ולדרוש בירור יותר, אבל כל זה דווקא כשיש אחר שגדול ממנו ששייך יותר בירור..." כלומר, הגבלת גיל הדיינות לארבעים, תקפה במקרים בהם יש דיון אחר, ולא באופן גורף.

היסטורית נהגו קהילות באופן שונה זו מזו בשאלה זו. ישראל שציפנסקי, בספרו התקנות בישראל¹¹, מביא בספרו פולמוס שהתרחש במצרים במאה ה"ט סביב החלטת מוסדות הקהילה שלא למנות דיון פחות מבן ארבעים. מיכאל ויגודה סוקר במאמרו "הגבלת גיל ההסמכה לרבנות"¹², מנהגים של מספר קהילות ומראה כי קהילות שונות הגבילו את כהונת הדיון לאדם נשוי בן שלושים, ארבעים או חמישים שנה.

עדות על המצב באירופה במאה ה-19 מוסר לנו רידב"ז בהקדמתו לשו"ת שלו: "והרבנים בעיירות הקטנים לא היו כולם למדנים ומפלגי תורה כ"כ אך היו לעומת זו בקיאים בד' חלקי שו"ע מתחילה ועד סוף וע"פ רוב היו זוכה לרכוש ד' חלקי שו"ע כשהיה בן ל"ה או מ' שנה..."

כיום, הרבנות בישראל נוהגת לסמוך תלמידי חכמים לרבנות על סמך מבחנים שנערכים על ידה. בהוראות הרבנות הראשית לישראל נקבע כי רק מי שמלאו לו 22 שנה, ולמד ארבע שנים בישיבה לאחר גיל 18, רשאי להיבחן. ויגודה דן במאמרו האם ההוראה שמגבילה את גיל הנבחנים לקראת הסמכה כפי שנוהגת הרבנות הראשית לישראל היא הוראה

9. הלכות ת"ת ה הלכה ד.

10. **משרים**, נ"א ח"א ח, ב.

11. **התקנות בישראל** כרך רביעי – תקנות הקהילות, עמוד תנר.

12. **המחלקה למשפט עברי**. י"א בכסלו, תשע"א 18.11.10.

שרירותית. מסקנתו היא שההוראה הקובעת גיל מינימום לנבחנים לקראת הסמכה לרבנות היא הוראה ראויה, ועולה בקנה אחד עם מסורת ישראל ועם עמדת המשפט העברי.

הערה בעניין חיוב במצוות

בסעיפים הבאים נעסוק בגיל ההיתר לעיסוק בשחיטה, מילת בנים וכתובת סת"ם. מכיוון שכל אלו הן מצוות החלות על היחיד ולא רק תפקידים ציבוריים, חל זמן חיובן על האדם מגיל הכניסה למצוות שלוש עשרה שנים ויום אחד¹³. יש לציין כי בהלכה הקדומה לא מצאנו את גיל שלוש עשרה כגיל חובה למצוות התורה, אדרבה, ההלכה הראשונה לכאורה הקדימה חובה זו לגיל הרך בהתאם ליכולתו הפיסית של הילד לבצע בפועל את המצווה. מאידך גיסא, לעניינים הנוגעים לבגרות השכלית ולבגרות ביולוגית הכירה גם ההלכה הקדומה את סימני הגוף ואת הגילים בין אחת עשרה לשלוש עשרה כגילאי מעבר מקטנות לבגרות. תחילה היו מחליטים בשעת הצורך על גיל הבגרות של היחיד על פי בדיקות אינדיבידואליות, אולם מימי האמוראים בולטת המגמה ליצור אחידות במועדי חלותם של חיובי הקטן במצוות. הן גיל החיוב והן גיל הענישה נקבעו לגיל שלוש עשרה (ולבת – שנים עשרה) והמצוות שהילד עושה לפני גיל זה הוגדרו כמצוות דרבנן. ברבות הימים נתנסחה האמרה "בן שלוש עשרה למצוות" אשר השתרשה בתודעת האומה ונעשתה הלכה לדורות¹⁴.

גיל העיסוק במילה

באופן חריג, על אף שמדובר במצווה, באופן פשוט יכול קטן פחות מבן שלוש עשרה שנה למול. כפי שפוסקים להלכה הרמב"ם והשו"ע¹⁵ אולם מבואר בדבריהם שעדיפות לעניין ישנה דווקא לגדול, בן י"ג שנה, כמו בכל מצוות התורה. בדבריו של הרב עובדיה יוסף בילקוט יוסף¹⁶ מובא כי אמנם נראה מלשון הפוסקים שמותר לכתחילה, אולם יש שהשיגו וכתבו שאין לעשות כן לכתחילה, אלא דין מילה כשאר כל המצוות שעיקר עניינם דווקא במחויבים בהם, כלומר גדולים, ורק בדיעבד יכול קטן למול.

שוחט ובודק (שו"ב)

מסכת חולין שעוסקת בדיני שחיטה של בהמות חולין פותחת את הדיון בשאלה מי כשר לשחוט (ב, א). המשנה קובעת כי "הכל שוחטין ושחיטתן כשרה, חוץ מחרש, שוטה וקטן". חרש שוטה וקטן אסורים

13. לסקירת מקורות הכלה זו ראה: הרב אליעזר מלמד **פניני הלכה** חלק ה פרק ז.

14. י"ג גילת. **פרקים בהשחלת הלכה**. 1992.

15. רמב"ם הלכות מילה פרק ב, שולחן ערוך יורה דעה הלכות מילה סימן רסד סעיף א.

16. **שובע שמחות** ב פרק ה' בהערה.

לשחוט, ואם שחט אחד מהם מבלי שיראה אותו אחר בר דעת הבקי בהלכות שחיטה, אף בדיעבד שחיטתו פסולה אף אם ידוע לנו שהוא מומחה בהלכות שחיטה משום שחזקה עליהם שקלקלו את השחיטה. אם אחר הבקי בהלכות שחיטה ראה את מעשה השחיטה של אחד הפסולים האלה, והוא מעיד שנעשה בהכשר, השחיטה אכן כשרה¹⁷. נחלקו רבותינו בביאור הקטן עליו מדובר כאן. יש שכתבו שמדובר בקטן עליו מדובר בד"כ במקורות התושב"ע, קטן מבין י"ג שנה¹⁸ לעומת זאת אחרים ביקשו להחמיר ולא לאפשר לאדם לשחוט אלא מגיל י"ח שנים¹⁹ חלק מקהילות אשכנז החמירו בעניין כרמ"א אולם הפוסקים הספרדים פסקו להתיר²⁰. ידוע גם שבחלק משיבות מרוקו הכשירו את התלמידים להיות שוחטים²¹.

סופר סת"ם

המשנה ברורה (סימן לט) מגדיר מי הכשרים לכתוב ספרי תורה תפילין ומזוזות (סת"ם). על פי מקור זה קטן אינו כשיר לשמש כסופר סת"ם. רק גדול ממש שהביא שתי שערות שהוא בן י"ג שנה כשיר לשמש בתפקיד זה. באם יש ספק אם הביא ב' שערות פסול לכתוב אלא אם נתמלא זקנו כלומר שיש ריבוי שיער בזקנו. המשנה ברורה מדגיש כי יש לגזור בסופרים שמניחים לנערים לכתוב תפילין ואין מדקדקין אם הביאו סימני גדלות או לא. ישנם מקורות המצביעים על הנוהג ללמד קטנים כתיבת סת"ם, בתקנות קהילת וירונה נאמר כי "ולתלמידים שיהיו ראויים גם לכתובת אשורי מה טוב ומה נעים יהיה לאמץ את ידיהם בהכי כי עיקר גדול הוא להרבות סופרים סת"ם בקק"י"²².

שליח ציבור

על אף שכל אדם החייב במצוות יכול להוציא את הרבים ידי חובתם בתפילה, ישנה בספרות ההלכה הקפדה מיוחדת על גילו וחביבותו על הקהילה של האדם העובר לפני התיבה בימים הנוראים. בדברי הרמ"א (או"ח תקפא א) מופיעים מספר תנאים כמו נישואין והיותו מרוצה לקהל ולפחות בן שלוששים. ברבות בקהילות ישראל מקפידים מאד על העניין הזה²³.

17. מסכת חולין, מהדורת שוטנשטיין, דף ב' הערה 3.

18. טוש"ע יורה דעה א, ה, יש"ש חולין פ"א סי' א.

19. רמ"א בשם המרדכי, שם.

20. ילקוט יוסף דיני חינוך קטן עמוד רנה.

21. מ' ברויאר באוהלי תורה עמ' 398.

22. ש' חסידה, ארצות של חינוך, עמ' 330.

23. עיין תשובות והנהגות, חלק ה, סימן ג.

גיל השוליה²⁴

בדברי ספר חסידים כבר מצאנו רמז בין השהיית היציאה לעבודה לבין חינוך ראוי. הקשר הזה בא לידי ביטוי בספרות מוסר בתקנות קהל שונות, שניסו להשהות את היציאה לעבודה גם מעבר לגיל שלושה עשרה על מנת להשאיר מרווח לחינוך תורני.

ד"ר שילם ורהפטיג סקר בספרו "דיני עבודה במשפט העברי" את סוגיית גיל השוליה. על פי מקור זה בתקנות הקהל נוהגים להגביל את גיל המינימום של השוליה וזאת מתוך מטרה לאפשר לו לקבל לפחות חינוך אלמנטרי לפני שייכנס לחיי המלאכה.

היו קהילות שהתירו יציאה מוקדמת לעבודה במקום הצורך לפי ראות עיני הפרנסים, כמו קהילת אמסטרדם שתיקנה במאה הי"ז לגבי יתומים הלומדים מקופת הקהילה כי: "אם יראו שתלמודן אינו עולה יפה ח"ו הברירה ביד הגבאים עוד מוקדם יותר לסדר אותו ללמוד מלאכה אך צריכים שיהיה להם כל יום שיעור קבוע שלא יפרקו עול התורה לגרמי ח"ו"²⁵.

חכמי צפון אפריקה בהובלת ר' יעקב אבן דאנן, יצאו בכרוזים בשנת 1721 נגד המשכירים בניהם בגיל שש או שבע בטרם יתחנכו למצוות. תקנות דומות מהמאה הי"ז נמצאו גם באיטליה. מדובר בתקנות מחברת ת"ת דק"ק מודינא ותקנות בית הת"ת בוורונה שם קבעו גיל מינימאלי יותר גבוה של 14 או 16 שנים. בכרוז שהוציא הרב חיים פאלאג'י במאה הי"ט, נכתב כי אין להוציא את הבנים מבית הספר עד שידע את כל תפילות השנה וגם שום אומן לא יוכל לקבל נער ישראל ללמדו אומנות עד שידע סדר תפילותיו. להגבלות אלו הייתה במקרים מסוימים גם מטרה חברתית ולא רק מטרה חינוכית, כפי שמובא בתקנות מודינא²⁶: "מודעת זאת לאביהם או אמם של הנערים הבאים ללמדו בת"ת או לשאר קרוביהם למי שאין לו אב ואם למען לא ישיאו את לבם להסירם מן הלימוד בכל עת שירצו להוליקם באיזו מלאכה או סחורה טרם יהיו מושרשים בתורה וביראת שמים, ורוב הפעמים יקרה כי ישארו קרחים מכאן ומכאן ומאבידים חייהם בלכתם עם יושבי קרנות פעם בחוץ פעם ברחובות". כלומר לא רק דאגה לחינוך יש כאן, אלא גם למציאת עבודה קבועה, במקום טלול הילד לעבודות מזדמנות לנוחות קרוביו העשויות לקפח אותו הן מן הצד הלימודי והן מהצד הכלכלי.

24. הדוגמאות ההלכתיות שהובאו עד כה, רובן אינן קשורות להגנה על הקטין, אלא לכשירותו ההלכתית לבצע את העבודה הנדונה. מפרק זה הנדון הוא גם הגנה על הקטין, ובעיקר על חינוכו. -- העורך.

25. ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל חלק א עמ' 417.

26. ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל חלק ג עמ' 328.

גם ספרי מוסר אשכנזיים מרכזיים ונפוצים הזכירו את התופעה וקראו נגדה. ר אליעזר פאפו בספרו "עורות אילים" (סימן קלז) ביכה כי: "הן עתה רבים מעמי הארץ אשר נתן להם ה' בנים בני דיעה שאם היה תורתם אומנותם היו גדולים בתורה והיו עושים להם שם כשם הגדולים ובמבחר ימיהם אביהם מוציאים אותם מבית הספר לאגמוריהו עיסקא אוי להם אויה עליהם כי גמלו רעה לנפשם בהיות לאל ידם להחזיק ביד בניהם שיהיו להם למשיב נפש". וכן נוזף בעל ספר "יסוד ושורש העבודה"²⁷: "אוזן שומעת תוכחת מוסר מגולה ג"כ ממאמר הנ"ל לאותן בני אדם שמעבירין בניהם מת"ת כשהם בני ט"ז ובני י"ז שנים לעסוק אהב במשא ומתן אדם ירחיב לו את גבולו בכסף ובזהב ואלה הבגדים אשר יעשו בגדי מעשה היצר אוי לאותה בושא אוי לאותה כלימה". אזכורים אלו מלמדים שכנראה שמדובר היה במתח חברתי משמעותי ובתופעה נפוצה.

חובת פרנסת האב את ילדיו

נדמה שכל דיון באשר להצבת רף תחתון בכניסה לעבודה חייב להתייחס לפטור טבעי והלכתי של האדם לעבוד ולפרנס את עצמו כאשר הוא עוד איננו מסוגל לכך. חובה פשוטה זו זכתה לניסוח הלכתי בהיר: "אף על פי שאמרו אין אדם זן את בניו ובנותיו כשהן קטנים, אבל זן קטני קטנים. עד כמה? עד בן שש" (בבלי כתובות סה, ב) ניסוח ראשוני זה הוא הבסיס לכל דיוני הפוסקים בהמשך. חובה זו של האב נפסקה להלכה²⁸. בדינם של ילדים מעל גיל שש, שבכל זאת מהווה גיל צעיר מאוד ליציאה לעבודה תיקנו באושא תקנה המחייבת את האב לפרנס את ילדיו לא רק כאשר הם 'קטני קטנים' אלא גם אח"כ כאשר הם 'קטנים'. תקנה זו לדעת רבים לא נפסקה להלכה כחובה גמורה החלה על האב גם באין נכסים, אולם חובת פרנסה של קטנים 'עד שיגדילו' נתפסה כמצוות חכמים והותר לקהילה לנקוט סנקציות כנגד מי שעבר עליה²⁹. "ספר חסידים" (סימן תתתפד) מציע את פרנסת הילדים כדרך מבטיחה להצליח בחינוכם, אולם השיקול המרכזי בדברי הפוסקים הוא שאלת יכולת של הקטן לפרנס. מרגע שזו ישנה, חובת האב לפרנס מסיימת והילד חייב במזונות עצמו³⁰. ישנה התלבטות מסוימת בדברי הפוסקים האם 'עד שיגדילו' פירושו י"ג שנים או הבאת שתי שערות. אולם הנטייה בפוסקים היא לזהות את כוונת דברי הגמרא עם גיל שלושה עשרה³¹. החלטת הרבנות הראשית מיום כ"א טבת תש"ד קובעת כי 'סכנות מוסריות' רבות אורבות לילדים שלא יפורנסו בידי הוריהם ולכן מרחיבה בפועל מדין

27. הוצאה חדשה, עמ' רכא.

28. רמב"ם אישות יב יד, שו"ע אבהע"ז עא א.

29. עיין טור אבהע"ז עא, שו"ת **עטרת פז** חלק א כרך ג אבהע"ז סימן י.

30. **שו"ת הרשב"א** חלק ב סימן שצא, שו"ת **מהרשד"ם** חלק יורה דעה סימן קסו.

31. **טור ועטרת פז** שם, **מאגר פסקי דין רבניים** סימן קנב.

גמור את החובה של פרנסת 'קטני קטנים' כלומר את החובה החמורה יותר עד גיל חמש עשרה שנה.

על האב חלה חובה נוספת על חובת הלימוד והיא ללמד את בנו אומנות. על פי בן ציון שרשבסקי³² הוצאות לימוד תורה מוטלות על האב בחוב גמור עד שיהא בן י"ג וכאשר יהא גדול חייב האב לשאת בהן עד כמה שידו משגת כלומר בגדר דיני צדקה. אין חיוב כנ"ל לגבי לימוד ילדים אומנות. על פי מקור זה אמנם חייב האב ללמד ילדיו אומנות וכו' בבחינת מצווה אך ההוצאות הדרושות בקשר לזה, אין עליו לשאת בהן כחוב גמור אלא רק במידה וידו משגת.

דין

אחד העקרונות החשובים שנקבעו בחוק עבודת הנוער-1953 הוא קביעת הגיל שלמטה ממנו אסורה העבודה על בני נוער וזאת במטרה לאפשר את התפתחותם הראויה בטרם יצאו למעגל העבודה. בהתאם לחוק עבודת הנוער, היציאה למעגל העבודה אפשרית רק מגיל 15 ומעלה במהלך שנת הלימודים ו-14 במהלך חופשות. חוק החניכות שהוצג לכנסת במקביל לחוק עבודת הנוער ב-1952 בא להשלים את חוק עבודת הנוער וענינו הקניית מקצוע לנער עד גיל 18 בדרך של חניכות – כלומר, בעבודת מעשית מודרכת ובלמוד בשיעורי מקצוע מאושרים.

החוק מסייע לבני נוער ללמוד מקצוע שהוכרו כ"מקצוע חניכות" תוך כדי עבודה בדרך שיטתית ובפיקוח. החוק קובע כי לא יועבד נער במקצוע אלא כחניך. החוק הנוסף שמשלים את חוק עבודת הנוער וחוק החניכות ושבא להבטיח את צרכי האוכלוסייה הצעירה מבחינה חינוכית הוא חוק לימוד חובה, שמחייב השתלבותם של כל הילדים החל מגילאי גן חובה ועד כיתה יב' בלימודים במוסד חינוכי מוכר.

מעניין לציין את השונות בהרחבת טווח הגילאים של ילדים ונערים שנכללו בחוק לימוד חובה לעומת חוק עבודת הנוער במהלך השנים. בעוד שחוק לימוד חובה ב-1949 כלל ילדים מגיל 6 ועד גיל 13 בלבד, הרי שכעת הוא כולל ילדים מגיל 3 ועד גיל 18. לעומת זאת, חוק עבודת הנוער ב-1953 אסר על עבודת ילד שעדיין לא מלאו לו 14 שנה כשהחוק כעת קובע כי לא יועסק ילד שעדיין לא מלאו לו 15 שנה.

קיימות שלוש אמנות בינלאומיות שישראל חתומה עליהם ושעוסקות בגיל המינימאלי להתחלת עבודה. ב-3.10.91 ישראל אשררה את האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות מ-1966. על פי

32. ש' גליק. **החינוך בראי החוק וההלכה**. ירושלים. המכון לחקר ההלכה ויישומה, מכון שכטר, 1999. עמ' 122.

סעיף 10 לאמנה, מדינות שהן צד באמנה יקבעו מגבלות גיל אשר מתחתן תיאסר העסקת ילדים בתשלום ותהא ענישה בחוק. בסעיף 32 של האמנה לזכויות הילד מ-1989 שאושרה בישראל ב-4.8.91, מוזכרת חובת המדינות להכיר בזכות הילד להיות מוגן מפני ביצוע עבודה שעלולה להיות הרת סכנות או לפגוע בחינוך הילד או להזיק לבריאותו או להתפתחותו הגופנית, הנפשית, הרוחנית, המוסרית או החברתית. על מנת להבטיח הגשמתו של סעיף זה המדינות ינקטו צעדים הכוללים במיוחד קביעת גיל מינימאלי להעסקה בעבודה.

באמנה בדבר הגיל המינימאלי לקבלת עובדים לעבודה של ארגון העבודה הבינלאומי מ-1973 שאושרה בישראל ב-21.6.79, נקבע כי במדינות החתומות על האמנה, הגיל המינימאלי להתחלת עבודה לא יפחת מגיל חינוך חובה ובכל מקרה לא יפחת מ-15 שנים. בעבודות שהעיסוק בהן כרוך בסיכון בריאותי או נפשי של אנשים צעירים גיל המינימום לא יפחת מ-18 שנים. המדינות החתומות יכולות לחוקק חוקים המתירים העסקת ילדים בין הגילאים 13-15 בעבודות קלות שרמת הסיכון הבריאותי בהן הוא מינימלי, והן אינן מפריעות לתוכנית הלימודים של הילד והילד עשוי להפיק תועלת מן העבודה.

מתוכן הדברים שהוצג בסקירה לעיל עולה כי המשפט העברי עסק אף הוא בסוגיית הגיל המינימאלי ליציאה לעבודה הן כשוליות בדרך של חניכות והן לעבודה במסגרות הקשורות לקהילה כשכירים או ספקי שירותים הנדרשים לקהילה.

העניין בנושא הגיל המינימאלי להתחלת עבודה עולה מעיון בסוגות הספרותיות השונות של המשפט העברי כולל התלמוד, ספרי פסיקה, ספרות ראשונים ואחרונים כולל ספרות השו"תים ותקנות קהל. העניין בנושא זה נמשך כימי קיומה של ספרות המשפט העברי ותפוצת הדיון בה נוגעת לקהילות ישראל במזרח ובמערב.

מן הדיון כאן עולה כי על אף שההלכה רואה בילד בן השלוש עשרה בוגר בכל הקשור למצוות שהוא מצווה בהן באופן אישי, במובן פורמלי-דיני אפילו למשרות ציבור אין לראות בו גדול לכל דבר ועניין, ויש להמשיך ולחייב את אביו או את הקהילה לדאוג לצרכיו וחינוכו.

דברים אלו משתקפים בהארכת חובת פרנסת האב את ילדיו לגילאים מבוגרים יותר במקורות המאוחרים כפי שראינו. גם בעמידתו מול הציבור לא מהווה קטן בוגר לכל דבר ועניין. שימוש כשליח ציבור אמנם מותר לפי חלק מן המקורות ההלכתיים בגיל י"ג, אבל מפני הטלת ספק בכישוריו האישיים השכליים והנפשיים ומפני כבודו של הציבור שעדיין איננו רואה

בקטן חבר מלא בקהילה, ישנה מגבלת גיל על תפקידים אלו, אליהם מתאימים רק דמויות המקובלות לחלוטין על הציבור ומהוות חלק ממנו לא סייג וספק.³³

התחלת גיל עבודה תלויה בקשר חזק עם גיל סיום לימוד החובה. על פי ש' גליק,³⁴ בספרות התלמודית, בפסקי ההלכה ובספרות השו"ת אין אנו מוצאים כל התייחסות למועד סיום הלימודים במסגרת תקנת יהושע בן גמלא שלפיה הורחבה חובת הקמת בית ספר לכל עיר ועיר והורד גיל החינוך לגיל הילדות. לדעת גליק, מסגרת לימוד החובה בתקופת התלמוד הייתה לפחות עד גיל שלוש עשרה. הסיבה לאי ציון מועד מוגדר לסיום הלימודים היא כנראה משום שעל פי השקפת חז"ל אין לפרוש מלימודי תורה לעולם והחינוך הוא תהליך מתמיד. מימי הביניים ואילך נקבע כי הגיל לסיום לימוד תורה בקהילות ישראל היה בין שנים עשרה שנה לשש עשרה שנה. גליק מוכיח זאת ממראי מקום המבוססים על מכתב מהגניזה הקהירית ומתקנות קהל בקהילות ישראל במערב ובמזרח.

לדעת גליק היה צריך לתקן תקנה מפורטת לקביעת גיל סיום הלימודים עקב הרגישות הגבוהה לבעיית הבורות שהייתה קיימת בקהילות ישראל והמודעות לצורך לשמירה על המסורת והנחלתה לדורות הבאים. ההבדלים בין קהילה לקהילה בקביעת מועד סיום הלימודים, נבעו בין היתר ממצבה הכלכלי של הקהילה. בקהילה בעלת חוסן כלכלי הייתה נטייה לאחר את גיל סיום הלימודים לפחות עד גיל שש עשרה ובקהילה שמצבה הכלכלי היה דחוק, גיל סיום הלימודים הוקדם לשניים עשרה שנה. כפועל יוצא מכך עולה גם שבהתאם לתקנות קהל אלו, גיל התחלת עבודה הוא לפחות מגיל 12 שנה עם סיום הלימודים בקהילות שמצבם הכלכלי היה דחוק, וגיל 16 בקהילות מבוססות.

קביעת גיל מינימאלי לכניסה למעגל העבודה בעיסוקים ציבוריים או פרטיים בדומה לקביעת גיל י"ג כגיל כניסה לעול תורה ומצוות אצל בנים וגיל י"ב אצל בנות, קשור לעיקרון הלכתי במשפט העברי של קביעת מידות ושיעורים. גיל הוא נתון מדויק ובהתאם למקורות שהוצגו במאמר זה הוא מוכל כקריטריון מחייב ואחיד לכלל האוכלוסייה ללא הבדל בכישוריה ויכולותיה, וללא שהוא נתון לשיקול דעת, הן בכניסה למעגל העבודה או לקבלת עול תורה ומצוות. זה הוא תנאי סף מינימאלי ואחיד לכולם. על תנאי סף זה יכולים להתווסף תנאים נוספים לכשירות דוגמת מעבר בהצלחה של מבחני ההסמכה לרבנות, אך אליהם יכולים לגשת רק מי שמלאו לו 22 שנה ולמד ארבע שנים בישיבה לאחר גיל 18.

33. ראה הע' 24 לעיל.

-- העורך.

34. **החינוך בראי החוק וההלכה**. המכון לחקר ההלכה ויישומה, מכון שכטר, 1999.

השופט זילברג מדגיש את חשיבות המידות והשיעורים וכותב כי המשפט העברי הן בחלקו האזרחי והן בחלקו הדתי או הפולחני אינו נוטה חסד לנורמות מופשטות הנתונות לשיקול דעת אלא מעדיף עליהן שיעורים ברורים. את השיעורים מוצאים אנו בסוגיות שונות של המשפט העברי כולל בדיני ממונות, כושר משפטי, תכונות גוף ונפש, דיני איסור והיתר ורבים אחרים זולתם.

על פי פרופ' זילברג, הצדקת השיעור היא גם נכונותו מבחינה סטטיסטית וגם עקב נחיצותו המעשית ככלל של משפט³⁵. בדומה לכך בענייננו, ההבדלים הרבים בדרכי התפתחותם ובמועדי התבגרותם של בני אדם, הניעו את החכמים לצמצם את מרווח הזמן של גיל הכניסה למצוות השונות ולחתור עד כמה שאפשר לקביעת גיל אחיד לחיוב כל המצוות האמורות בתורה, מגמה שהגיעה לשיאה בתקופה הבתור תלמודית בדברי הרא"ש בתשובותיו (כלל טז, א) הכותב כי הדין שבן שלוש עשרה למצוות הוא הלכה למשה מסיני. מגיל זה נגזרת גם יכולתו של בר המצווה להשתלב בעיסוקים שונים הקשורים למצוות החלות על היחיד.

בעוד שהקו עליו הצבענו במקורות המשפט העברי של גיל מינימאלי אחיד לכל בוגר לכניסה למעגל העבודה, הרי שבעת פרישה בעבודה מצאנו במקורות המשפט העברי גישה לא אחידה. בחלק מהמקורות נמצאה גישה דומה של קביעת גיל מקסימום אחיד לכל העובדים המחייב את כולם לפרוש באותו גיל ("לא פלוג"), לעומת גישה שונה שעל פיה גיל הפרישה מעבודה נקבע על פי יכולתו של כל אדם ואדם ("לפום חורפתו")³⁶.

נספח – בעמוד הבא

35. מ' זילברג, **כך דרכו של תלמוד**, ירושלים, מפעל השכפול, תשכ"ד, 1964.
36. י' לרמן, ספרות השו"ת בחקר ההיסטוריה של מקצוע הרפואה התעסוקתית. **הרפואה**: 155, מרץ 2016, 185-188.

נספח

השוואה בין דתית

החוק הקאנוני של הכניסה הקאתולית וחוקי האסלאם עוסקים אף הם בדומה למשפט העברי בגיל המינימאלי של התחלת עבודה.

החוק הקאנוני אינו עוסק בקביעת גיל מינימאלי של התחלת עבודה של מי שאינו משמש בתפקיד כמורה, זאת מאחר שהחוק הקאנוני של הכנסייה הקאתולית הוא חוק דתי בעיקרו. ההחלטה לגבי הגיל המינימאלי להתחלת עבודה על פי החוק הקאנוני יקבע בכל מדינה ומדינה על פי החוק המקומי³⁷. החוק הקאנוני עוסק בקביעת הגיל המינימאלי של הסמכת כלי קודש לתפקידי כמורה (clergyman) בכנסייה הקאתולית. על פי החוק, פקידי הכנסייה (deacon) יתחילו את תהליך הסמכתם בגיל 23 אם הם מיועדים לתפקידי כמורה ובגיל 25 אם הם מתכוונים להישאר לא נשואים ולשרת באופן קבוע כפקידי הכנסייה.

אם מדובר על אדם נשוי שמתכוון לשרת באופן קבוע כפקיד כנסייה הגיל המינימאלי להסמכה הוא 35³⁸. הגיל המינימאלי להסמכת כמרים הוא 25 ו-35³⁹ להסמכת בישופים⁴⁰. צוות העובדים המועסק בכנסיות בתפקידים שאינם דתיים יועסק בהתאם לחוק המדינה בה הוא עובד כולל לגבי גיל מינימאלי של התחלת עבודה.

סוגית הגיל המינימאלי נידונה בספרות ההלכתית המוסלמית. המונח בערבית הוא "באלע", שפירושו בוגר.

על האמנה בדבר הגיל המינימאלי לקבלת עובדים לעבודה של ארגון העבודה הבינלאומי מ-1973 חתומים 156 מדינות בעולם נכון ל-2010. למרות אמנה זו, בשנת 2000 הועסקו בעולם במעגל העבודה כ-250 מיליון ילדים בגילאים 5-17. רבים מהם נדרשים לבצע עבודות קשות החושפות אותם לגורמי סיכון שמסכנים את בריאותם הפיזית, המנטאלית והמוראלית. רוב עבודת הילדים ובני הנוער מתרחשת בארצות מתפתחות, היכן שהעוני, המסורת והבדלים תרבותיים מונעים מהמאמצים הבינלאומיים להפסיק זאת. בחלק מהארצות המתפתחות עבודת הילדים והנערים תורמת ל-25% מהכנסת המשפחה ובחלק מהתרבויות בעולם ההשתכרות של הילד והנער היא חלק מתהליך החיברות (סוציאליזציה) והשגת מעמדו בחברה שבה הוא חי.

37. Canons 231 § 1 and 1286 of the Code of Canon Law.

38. Canon 1031 § 1-2 of the Code of Canon Law.

39. Canon 1031 § 1 of the Code of Canon Law.

40. Canon 378 § 1-2 of the Code of Canon Law.

ממשלות מסוימות מחשיבות את עבודת הצעירים הזולה כגורם חשוב השומר על הכלכלה שלהם במצב תחרותי עם מדינות אחרות. ברור שילד שעובד במשרה מלאה מאבד את היכולת להיות במסגרות של בתי ספר ולרכוש חינוך והשכלה. ילדים רגישים יותר להשפעות של גורמים מזיקים כמו עופרת. עבודה פיזית חושפת את הילדים לחבלות גופניות, אבק ואדים מזיקים, והרעלות מחומרים כמו ממיסים, חומרי הדברה, מתכות בהם נעשה שימוש בעבודה. ילדים המשולבים במעגל העבודה בגיל צעיר עושים זאת ללא שקיבלו הדרכה לשימוש בציוד מגן וללא שזה מסופק להם.

יתר על כן, ציוד המגן מותאם למבוגרים ולא צעירים ולכן גם אם נעשה שימוש בציוד מגן הרי שאינו אפקטיבי. גם אם תועבר תכנית הדרכה לילדים לבטיחות בעבודה ספק אם אלו יוכלו לתרגם זאת לדפוסי התנהגות נכונים במעגל העבודה. בנוסף, לא קיים דיווח מסודר לרשויות על מחלות תעסוקתיות של ילדים⁴¹.

מצב זה הביא את ארגון העבודה הבינלאומי להכין תכנית בינלאומית להכחדת עבודת ילדים – International Program for the elimination of Child Labor-IPEC ב-1992. הגישה של תכנית זו היא לגרום להכחדת תנאי ההעסקה הגרועים הקשורים לעבודת הילדים תוך הכרה בעובדה שהפסקת כל צורות העבודה של ילדים יכולה להחמיר את העוני בבתייהם.

על פי נתונים מ-2013 שפורסמו על ידי ארגון העבודה הבינלאומי, מספר הילדים העובדים בעולם ירד בשליש מאז שנת 2000, מ-246 ל-168 מיליון ילדים. 85 מיליון מהם עובדים בעבודות מסוכנות, בהשוואה ל-171 מיליון בשנת 2000. המגזר החקלאי הוא ענף התעסוקה העיקרי שם מועסקים 98 מיליון ילדים, אך אנו מוצאים אותם גם בענף השירותים והתעשייה⁴².

41. J. LaDou, Occupational and Environmental Medicine *Current Diagnosis and treatment* 5th Ed. 2014.

42. Source: Marking progress against child labour – Global estimates and trends 2000-2012. (ILO-IPEC, 2013).